

Hacı Çoban

<https://orcid.org/0000-0001-6464-9608>

Associate professor, Yozgat Bozok University, Faculty of Education, Turkish and Social Sciences Education, Türkiye, haci.coban@bozok.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Çoban, H. (2023). Hitit Tarihinden Bir Kesit: Gasıp Krallar Devri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (3), 657-673.

Hitit Tarihinden Bir Kesit: Gasıp Krallar Devri

Öz

Devletlerin siyasi tarihleri incelenirken önemli olaylara göre bölümlemeler yapılmaktadır. Hitit siyasi tarihi de Eski çağ kalıntıları ve yazılı belgelerden elde edilen verilere göre bölümlenmiştir. Hitit imparatorluğu; Hitit Krallığı, Eski Hitit devri, Yeni Hitit devri, Geç Hitit şehir devletleri devri gibi genel bölümlerden oluşmaktadır. Bu bölümler içinde de daha kısa dönemleri içeren ayrımlar yapılmıştır. Bunlara “Amarna Çağı” , “Gasıp Krallar Devri” veya “Anadolu’nun Karanlık Çağı” olarak adlandırılan devirler örnektir. Eski Çağ devletlerinin tarihi süreçlerini incelemede yeterli yazılı belgenin olmaması araştırmacıların işini zorlaştırmaktadır. Hitit tarihinde de belgelerin yeterince bulunamadığı dönemler olmuştur. Tarihçiler de bu durumu karanlık çağ olarak adlandırmaktadırlar. Yapılan kazıların yetersizliği, doğal afet ve tabiat şartlarının olumsuz etkileri, savaşlar sonucu tahribatın yoğunluğu ve iç kargaşalar vb. sebeplere dayanan durumların ortaya çıkardığı belge bulunamaması döneme karanlık çağ denmesine vesile olmuştur. Hitit tarihi sürecinde ayırım yapılan karanlık çağlardan bire de “Gasıp Krallar Devri” adı verilen dönemdir. Bu araştırma Hitit devletinin başına geçen ve birbirini takip eden (halef) kralların seleflerini katlederek başa geçtikleri bu dönem hakkında aydınlatıcı bilgiler verecektir.

Anahtar kelimeler: Hititler, Anadolu, Gasp edilen Krallık, Hurriler, Telepinu Fermanı

A Period in the Hittite History: The Age of Usurper Kings

Abstract

When examining the political history of states, divisions are made according to important events. Also Hittite political history is divided according to data obtained from ancient ruins and written documents. The Hittite empire comprises periods such as the Hittite Kingdom, the Old Hittite period, the New Hittite period and the Late Hittite city-states period etc. Within these sections, further distinctions are made to include shorter periods. Examples of these eras are periods that are called as the 'Amarna Age', 'The Age of Usurper Kings' or the 'Dark Age of Anatolia'. The lack of sufficient written documents makes it difficult for researchers to examine the historical processes of ancient states. Also in the Hittite history, there were periods in which not enough documents could be found (which means documents could not be found enough). Historians call this the dark age. The inadequacy of excavations, the negative effects of natural disasters and conditions, the intensity of destruction as a result of wars and internal turmoils, and so on lead to the fact that there were no revealing documents, causing the period to be called the dark age. One of these dark ages, which is distinguished in the Hittite history, is the period that is called 'The Age of Usurper Kings'. This study will provide the enlightening information about this period in which the successive kings of the Hittite state took the lead (ascended the throne) massacring their predecessors.

Keywords: *Hittites, Anatolia, Usurped Kingdom, Hurrians, Edict of Telepinu*

Giriş

Hititler Anadolu'nun eski çağı içerisinde müstesna bir yer işgal etmektedir. Anadolu'nun Ortasında Kızılırmak kavsi içinde yerleşerek bir medeniyet kurmuşlardır. M.Ö. II. bin yıldan itibaren Anadolu'da başlayan Hitit etki ve yönetimi M.Ö. 7. yüzyıllara kadar devam etmiştir (Kınal, 1991). Hitit siyasi tarihi Tunç çağında Anadolu beyliklerinin Kuşşara krallığı etrafında birleştirilmesi ve bunu takiben de Hitit hâkimiyetinin başladığı kabul edilmektedir (Bahar, 2010). Hitit devletin kalbi olarak kabul edilen Orta Anadolu'da başlayan hâkimiyet uzun uğraşlar sonucu önceliği kuzey Suriye olmak üzere diğer bölgelere de yayılmıştır. İlk kral Labarna/Hattuşili olduğu kabul edilmekle birlikte tartışmalıdır. Bazı bilim adamları bu ikisinin ayrı iki kral olduğunu vurgulamalarına karşılık bir kısmı da ikisinin aynı kişi olduğunu ve Labarna'nın Hattuşa'yı aldıktan sonra Hattuşiliş ismini aldığını kabul etmektedirler (Ünal, 2002; Memiş, 2010; Alp, 2001). Hitit krallığı M.Ö. 17.yüzyılın başlarında öncesi Hatti ülkesi olan orta Anadolu'da başlamıştır. Bilim adamları da Hitit siyasi tarihini suni

bölümlemelere ayırmışlardır. Bunlar genel olarak Eski Krallık, Yeni krallık, daha sonraları da Neo-Hitit veya Suriye Hitit karallıkları olarak isimlendirilmiştir. Hititler Geç bronz çağında Anadolu karasının yanında Mezopotamya'nın batısına kadar geniş sahalara hâkim olmuşlardır (Bryce, 2003). Hitit Tarihi incelemelerinde genel olarak bu devletin krallıkla yönetildiği kral olarak başa gelen kişilerinde yönetme yetkilerini tanrılardan aldıkları kabul edilmektedir. Özellikle Güneş Tanrısı ve Fırtına tanrılarının kralların ve kral otoritesinin sağlayıcı ve koruyucusu olduğu kabul edilmiştir (İslam, 2021). Hitit devlet yönetiminde yetki en üst görevlilerin oluşturduğu büyük aileye aitti. Kral ve aile bireyleri devletin yönetiminde işbirliği yaparlardı. Kral olan kişinin diğer aile üyeleri Krala sadakat yemini ederek onun emirleriyle devletin yönetimine katılırlardı. Aynı zamanda Panku denilen bir meclis vardı ve bunun üyeleri de genelde büyük aile dediğimiz yönetimi elinde bulunduran kral ve ailesinin üyeleri ve üst düzey yetkileri olan asillerden oluşmaktaydı (Macquen, 2009). Kral ve aile üyeleri devlet yönetiminde etkin roller üstlenmişlerdir. Kralın kardeşleri ve oğulları olan Prenslar krallın atamasıyla üs düzey görevler yapmışlardır. Bu görevler arasında en önemlisi ülkenin çeşitli bölgelerine ve özellikle yeni fethedilen ülkelere yönetici olarak atanmalarıdır. Bunun yanında ordu komutanlığı görevine getirilen ve üst düzey görevler üstlenen aile üyelerine dair belgeler de bulunmaktadır. Bazı durumlarda aile üyeleri birden çok göreve aynı anda atanmışlardır. Buna örnek kral Muwattali Kardeşi Hattuşili'yi hem ordu komutanı ve saray baş muhafızı hem de yukarı ülke yöneticisi olarak atamasıdır (Yiğit, 1996). Hitit krallığının ilk dönemlerine ait ele geçen belgelerde veraset sisteminin açık kurallara bağlandığına dair net bilgilere ulaşamamıştır. Veliht tayin edilmesi ve kralların oğul veya kardeşlerinin bunda tercih edilmesi kral ailesinin bu hakkı kullandığını göstermektedir. Ancak her zaman bu kural tam olarak tatbik edilememiştir. Bu durum sık sık taht için isyan ve gasp olaylarının yaşanmasına vesile olmuştur. Hitit kralları ister veliaht olarak normal yollardan kral olsunlar ister isyanla gasp olarak kral olsunlar mutlaka Tanrılarının özellikle İştari/Sauska olarak bilinen tanrıçanın yardımından bahsedilmiştir (Soysal, 1995).

1-Gasıp Krallık Dönemi

Hitit tarihi içinde başa geçme sırası dikkate alınarak bir sıralama yapmak konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

I. Tuthaliya (takriben M.Ö.1700)

Pu-sarumma (takriben M.Ö.1675)

Papadilmah (takriben M.Ö.1669)

I. Labarna (takriben M.Ö.1650)

II.Labarna/ I.Hattuşili (takriben 1650-1620)

I. Murşili (M.Ö. 1620 – 1590)

I. Hantili (M.Ö. 1590 – 1560)

I. Zidanta (takriben M.Ö. 1550)

Ammuna (M.Ö. 1540 – 1520)

I. Huzziya (M.Ö. 1520 – 1510)

Telepinu (M.Ö. 1510 – 1485)

Tahurvaili ?(takriben MÖ 1480)

Alluvanna (M.Ö. 1470 – 1460)

II. Hantili

II. Zidanta

II. Huzziya

I. Muvatalli

II. Tuthaliya (takriben M.Ö. 1445)

I. Arnuvanda (M.Ö. 1400 – 1370)

II. Hattuşili (takriben M.Ö. 1440)

III. Tuthaliya (M.Ö. 1430-1400)

I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1370 – 1340)

II. Arnuvanda (M.Ö. 1339)

II. Murşili (M.Ö. 1339 – 1310)

Muvatalli (M.Ö. 1310 – 1285)

Uhri Teşup- III. Murşili (M.Ö. 1285 – 1280)

III. Hattuşili (M.Ö. 1280 – 1250)

IV. Tuthaliya (M.Ö. 1250 – 1225)

Kurunta-(Geçici süre)

III. Arnuvanda (M.Ö. 1225 – 1210)

II. Şuppiluliuma (M.Ö. 1210 – 1190)

Bu sıralamada başlangıçta adı geçen bazı krallar dönemine ait yazılı veriler ve kaynak sıkıntısı olduğundan kesin başa geçip geçmediği tam net değildir. Kralların görev yaptıklarına dair verilen tarihlerde yaklaşık verilmiş ve kaynaklarda da bazı farklılıklar göze çarpmaktadır (Ünal, 2002; Bryce, 2003; Bahar, 2010; Alp, 2001). Bizim çalışma alanımızı ilgilendiren Krallar dönemi I. Murşili sonrasında başlayıp Telepinu dönemine kadar devam etmektedir. Tarih olarak MÖ.1590-1510¹ yıllarını içine almaktadır. Bu tarih aralığı araştırmacı tarihçiler tarafından Hitit tarihinde “Kargaşa Dönemi” veya “Gasıp Krallar Devri” olarak isimlendirilmiştir. Bu dönem içinde Hitit devleti taht kavgaları ve kral cinayetlerinden dolayı kargaşa içinde kalmıştır. Bunun tabii sonucu olarak devlet güç, Prestij ve toprak kaybına uğramıştır (Koç, 2022). Hitit krallığında önceki kralın öldürülmesi sonucu taht değişikliğinin ilk örneği I. Murşili zamanını sona erdiren suikast ile gerçekleşmiştir. Kralın kız kardeşinin kocası olan ve sakilik yaptığı bilinen Hantili, Zidanta ile birlikte plan kurarak I. Murşili’yi öldürmüş ve yerine kral olmuştur (Yiğit, 1996). I. Murşili Kuzey Suriye üzerine yaptığı seferde büyük başarılar kazanmış olmakla birlikte uzun süre başkent Hattuşa’dan uzak kalmıştır. Bu durum suikastçılar için fırsat olmuştur. Kralın yakınlarından kız kardeşinin kocası ve saray saki’si olan Hantili ve yakınları onu ortadan kaldırmak ve yerine geçebilmek için hazırladıkları komploda başarılı olmuşlardır (Alparlan, 2020). I. Murşili içerde Anadolu topraklarında kontrolü sağlamış ve dışarıda da büyük başarılar kazanmıştır. Yamhad ve Babil krallıklarını yıkıp Halep ve Babil şehirlerini fethetmiştir. Başkentine zafer ve zengin ganimetlerle

¹ Bu tarihler Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak yayınları, 1.basım, Ankara 2001, s. 178 ve Trover Bryce, *Hitit dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 13. 1590-1525 olarak geçmektedir. İlker Koç, “Eski Hitit Kralı Telepinu, Dönemi ve Fermanı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi KAREFAD*, C.10, Sa:1, ss. 83-98, 2022, s. 87de M. Ö. 1595-1525 tarihlerini verirken aynı yazar Editörlüğünde çıkan Hititler, ODTÜ yayıncılık, Ankara 2006, s. 14 te 1590-1525 yıllarını vermiştir. Ekrem Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 10. baskı, Bursa 2010, s. 136. M. Ö. 1550-1500 olarak verilmiştir. Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak yay.17. basım Ankara 2005, s. 65. de M. Ö. 1600-1535 yılları arısını vermiştir. Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, Ankara 1991, s. 127-134 arasında “Hitit Tarihi Kronolojisinde M. Ö. 1650-1550 yılları verilmiştir.

dönmüştür. Onun merkezden uzaklara sefere gitmesi ve büyük başarılar kazanması saraydaki güvenliğinin garantisi olmamıştır. Halep ve Babil'i fethinden birkaç yıl sonra, bir suikast planının kurbanı olarak öldürülmüştür. Kralın öldürülmesi ve yerine de öldürenin geçmesi bundan sonra tahtı zorla alma hırsına, yeteneğine ve desteğine sahip olan kişilerin kral olabilmesinin yolunu açmıştır. Suikast sonucu kralın öldürülmesi Hattuşili'nin vasiyetnamesinde koyduğu hükümlerle halefinin güvenliğini sağlama girişiminin de başarısızlığını göstermiştir (Bryce, 2005).

I. Murşili, yaptığı seferlerle ülkesinin sınırların genişletmiş, askeri gücünü de artırmıştır. Bu güç ile kendi başkentindeki konumunu güvence altına alabilirdi ancak o bunun yerine ülkesinin dışarıya karşı gücünü artırmayı ve sınırlarını genişletmeyi düşünmüştür. Başkentine döndükten kısa bir süre sonra da öldürülmüştür. Hantili, I.Murşili'nin Babil seferinde sergilediği kibirli davranışları göz önüne alarak onun öldürülmesinin ülkenin çıkarlarına olduğunu düşünmüş olmalıdır. Bu düşünceye rağmen Hantili'nin saltanatı hem Hitit Krallığı hem de kraliyet ailesi için iyi sonuçlar vermemiştir. Krallık ta istikrarsızlık dönemi başlamıştır (Collins, 2007).

I. Murşili'nin öldürülmesi ve Hantili'nin tahta çıkmasıyla başlayan dönem sonrası Hitit başkentinde bir entrikalar, ihanetler ve cinayetler süreci yaşanmıştır. Hitit devleti gücünü sadece iç huzuru sağlamak için harcamak zorunda kalmıştır. Bu dönem de Hitit Devleti'nin askerî ve siyasi gücü azalmıştır (Alparslan, 2020).

I. Murşili'nin öldürülmesiyle Hitit Kral ailesi içinde süregelen isyanlar, entrika ve cinayetler birbirini izlemiştir. Bunu birde dış düşmanların saldırısı takip etmiştir. Hurriler ve Kaşkalar Hititlere karşı saldırılarında büyük başarılar kazanarak Hititlerin iç karışıklıklarından yararlanmayı bilmişlerdir (Klock-Fontaille, 2005).

I. Murşili'nin sonrasında adı geçen gasıp krallar devrinde Hitit tahtına sırasıyla; Hantili, Zidanta, Ammuna ve Huzziya bir önceki kralı ya da varislerini öldürerek başa geçmişlerdir. Bu dönemi sona erdiren ve Huzziya'nın yerine geçen Telepinu ise Kralı hemen öldürmeyip onu kardeşleriyle birlikte sürgüne göndermiş ve kendisi kral olmuştur. Ancak sürgün edildikleri yerde Huzziya ve kardeşleri öldürülmüşlerdir. Gasıp Krallar devri olarak kabul edilen bu dönem Telepinu'nun başa geçmesiyle son bulmuştur (Koç, 2022). Genç yaşta ve çocuk sahibi olmadan öldürülmüş olması muhtemel olan I. Mursili sonrasında başlayan gasıp krallık dönemi Hitit krallarının sıralaması ve saltanatlarına ilişkin bilgiler dönemin kapanışında iktidara gelen kral Telepinu'nun fermanının da yer almaktadır. Bunun yanında Talmi-Şarruma antlaşmasının da da o

döneme ait az sayıda bilgi yer almakta ve bazı hatıralarla da bilgiler desteklenmektedir (Astour, 1989). I. Murşili'nin öldürüldüğü tarihten itibaren başlayan ve Telepinu'nun başa geçmesi de dâhil olan sürede başa geçiş adeta gelenekselleşmiş gibi yeni kralın selefini öldürmesiyle gerçekleştirilmiştir. I. Mursili'nin öldürülmesinden Telepinu'nun krallığına kadar geçen dönemde Hitit krallığı sürekli entrikalarla karşı karşıya kalmıştır. Sarayda krallara karşı devam eden suikastlar ve selefini öldürenlerin başa geçtiği bir dönem yaşanmıştır. Krallığın el değiştirmesi için suikastlar yaparak cinayet sonucu yönetimi ele geçirmek adeta olağan hale gelmiş ve gelenekselleşmiş gibidir (Yiğit, 2003; Şahin, 2023). Kralların birbirini öldürmeleri süreci genel olarak yakın akrabaları tarafından gerçekleştirilmiştir. Akrabalık dereceleri bakımından incelendiğinde Bu dönemin başlangıcı sayılan I. Murşili, eniştesi tarafından öldürülmüştür. Onun taht dönemi ve suikastla tahttan indirilmesi konusunda en geniş bilgilere Telepinu Fermanında rastlanmaktadır. Bu ferman da Hantili, I. Murşili'nin kız kardeşi Harapşili'nin kocası ve aynı zamanda da sarayda içki sunucularının başı (Baş Saki) olduğu belirtilmiştir (Akurgal, 2005; Alp, 2001).

Şarapçıbaşı GAL(LU.MES)GESTIN-Şarapçı Baş (Kâhya)/lık sarayda krallığın görevlileri arasında prestijli bir yere sahiptir. Bu unvan sahipleri kralın genel komutası altında bulunabildiği gibi başkomutan olarak da görevlendirilebilirdi. Krala her zaman ulaşabilirlerdi. Ona hizmet amacıyla en savunmasız zamanlarında birlikte olabilirlerdi (Bryce, 2003). Bu kadrolar Krallar tarafından en güvenilir ve yakın akrabalar arasından seçilirdi. Hantili'nin Kralın kız kardeşiyle evlendikten sonra mı yoksa önce mi saki başı olduğu açık değildir. Hantili sarayda güvenilir memurlar arasına girdikten sonra enişteliliği elde etmiş olabilir. Tam tersi saki başı seçilmesinde enişte olması etkili olabilir. I. Murşili'nin öldürülmesi sürecinde bu unvan sayesinde ona yaklaşabilmek çok kolay olmuş olmalıdır. Kuzey Suriye seferinden başarıyla dönen Babil de dâhil büyük bir fetih hareketini tamamlayan I. Murşili saraydan uzakta kaldığı süre içinde kendisine karşı bazı komplo ve isyan girişimleri dolayısıyla başkentine dönmüş ancak zaferini kutlayamadan başarılarının zevkine varamadan saray entrikasına kurban edilmiştir. Krallık tahtı kana bulayan I. Hantili'nin eline geçmiştir (Ünal, 2002).

Telepinu fermanında 'Murşili Hattuşa'da kral olunca, onun da oğulları, kardeşleri, hısımları, akrabaları ve askerleri birlik idiler. Düşman ülkesini (güçlü) eliyle (omzuyla) yendi ve ülkeleri buyruğu altına aldı. Onları denizlere sınır yaptı. O Halep'e gitti. Halep'i imha etti. Halep'ten alıp getirdiği kişileri ve ganimetlerini Hattuşa'ya getirdi. Sonra o Babil'e gitti ve Babil'i imha etti. Hurrili askerleri yendi. Babil'den alıp getirdiği insanları ve ganimetini Hat (tuşa'ya) sundu. (O zaman) Hantili saki idi. Murşili'nin kız kardeşi Harapseli'yi karı(sı) olarak

tutuyordu. Zidanta Hantili ile birleşti. Kötü bir iş yaptılar ve Murşili'yi öldürdüler. Kan döktüler (cinayet işlediler)” ifadeleriyle açıklanmıştır (Alp, 2001).

Hantili, kayın biraderi I. Murşili'yi öldürürken kendisini damadı Zidanta'nın teşvik ettiğini ve onun yardımını aldığını belirtmiştir. Yaptığı işten pişman olduğunu Telepinu fermanındaki ifadelerde şehirlerin kendisini desteklemeyip Hurri saldırılarında asker vermediklerini görünce “neden yaptım, neden damadım Zidanta'nın sözlerini dinledim. Tanrılar Murşili'nin kanının intikamını aldılar” şeklinde ifadeler kullandığı yazılmıştır (Alp, 2001). I. Hantili'yi pişman eden herhalde döneminde başlayan karışıklık ve düşman saldırılarına yeterince başarılı müdafaa geliştirememiş olmasıdır. Çünkü onun iktidarında doğu ve güney doğudan Hurriler, kuzey den de Kaşkalar Hitit ülkesine saldırıya geçmişlerdir. Bu saldırılarda I. Murşili zamanının itaat eden şehirleri I. Hantili'ye destek olmamış ve asker vermemişlerdir. I. Hantili, Başkenti Hattuşa'yı koruyabilmek için surlarla çevirtmek zorunda kalmıştır. Hurrilere karşı seferinde yenilgiye uğramış hatta eşi ve oğlu esir edilerek öldürülmüştür. Kuzey Suriye'deki Kargamış ve Aşata kalesi Hurriler tarafından alınmıştır (Memiş, 2010; Bahar, 2010). Hititlerin başkentindeki karışıklıklar ve I. Murşili'nin öldürülmesi Kuzey Suriye seferlerinin ilerlemesini durdurmuştur. Hurriler bu karışıklıklardan yararlanarak Kuzey Suriye ve Kilikya'da etkin oldular ve Hititleri buradan uzaklaştırdılar (Macquen, 2009). I. Murşili ölümüyle başlayan süreçte ülkede kaos ortamı hakim olmuştur. Gasıp krallar arka arkaya tahtı ele geçirmişlerdir. Hitit devletinin iç karışıklarla uğraşması ele geçirdiği yerleri kaybetmesine sebep olmuştur. Bu süreçte Hititler Suriye hâkimiyetini ve de rekabet etme gücünü kaybetmiştir. Hititlerin iç karışıklıklarından yararlanan Mitanni'ler Yukarı Mezopotamya ve Suriye'nin kuzeybatı bölgesinde etkinliklerini artırarak güçlenmişlerdir (Erbaşı, Gezmez, 2023). Hitit Devleti, I. Murşili sonrasında başlayan karışıklık ve kargaşa döneminde başta Kuzey Suriye bölgesi olmak üzere toprak kayıpları yaşamıştır. Taht kavgaları, iç karışıklıklar ve toprak kayıpları ile devam eden süreç XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir (Pelvanoğlu, 2022).

Hantili ve Zidanta'nın işbirliği yaparak suikastla başa geçme süreci gasıp krallık devri olarak bir süre daha devam etmiştir. Hitiler bu karmaşa döneminde çok zor durumda kalmışlardır. Etnik bakımdan farklı birçok milleti idaresi altında bulunduran Hititlere bağlı şehir halklarının gasp yoluyla başa geçen kralların meşruiyetlerini kabul etmedikleri görülmüştür. Bu dönemde Dış saldırılar ve yenilgiler, iç karışıklıklar ve saray entrikaları devleti zayıflatmıştır (Yıldırım, 2020; De Martino, 2006). Hantili'nin işbirlikçileriyle I. Murşili'yi yaptığı seferlerinde başarılarına rağmen başkentine dönmesinden kısa süre sonra öldürmesiyle

başlayan bu dönem Telepinu'nun kral olmasına kadar devam etmiştir. Bu arada başa geçen krallar iç ve dış karışıklıklar Güneyden Hurri, kuzeyden Kaşka kavimlerinin saldırılarına karşı mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Zayıflayan devlet, iç karışıklıklardan yararlanan bu iki kavmin istilalarına karşı başarılı olamamıştır (Memiş, 1994). Hantili zamanında ülkenin dış saldırılardan korunması için farklı çareler düşünülmüştür. Askeri olarak düşmanlarla mücadele etmeye çalışmış ancak bunda yeterince başarılı olamamıştır. Şehirlerin düşman saldırılarına karşı korunması amacıyla surlarla çevrilmesi ilk defa Hantili zamanında uygulanmıştır. Başkent Hattuşa başta olmak üzere ülkede birçok şehir surlarla korunaklı hale getirilmiştir (Akurgal, 2005).

Hantili, yaptığı taht gasıplığının cezasını başına gelen felaketlerle çok fazlasıyla ödemiştir. Ülkede çıkan karışıklıklar, dış düşman saldırılarının artması, Hurrilere karşı yapılan savaşta yenilgi ve toprak kayıpları birbirini takip etmiştir. Bunun yanında kendi ailesi içinde çok acı son yaşadığı anlaşılmaktadır. Hurriler savaş sırasında Hantili'nin eşi kraliçe Harapseli'yi ve oğullarını esir ederek Şugzia kentine götürmüşler ve katletmişlerdir. Yaşlılığında ise diğer mirasçıları kendisine Murşili'ye karşı giriştiği suikast planında yardım eden Zidanta tarafından öldürülmüşlerdir (Collins, 2007; Kılıç, Duymuş, 2007). Hantili ve Zidanta'nın işbirliği yaparak I. Murşili'yi öldürmeleriyle başlayan süreç Hitit imparatorluğunda en az 50 yıl sürecek bir siyasi gerilemeye sebep olmuştur. Hantili den sonra onun yerine geçmek için harekete geçen Zidanta, Hantili'nin oğlu ve hizmetkârlarını öldürerek kendisi kral olmuştur (Hout, 2019).

Zidanta zamanında Anadolu'da etkinliğini artıran Hurriler'in güney Anadolu ve Çukurova bölgelerine yerleşerek buraları Hititlerin elinden almışlardır. Hurriler'in Çukurova'da kurdukları Kizzuvatna Devleti Zidanta tarafından kabul edilmiş ve onunla bir antlaşma yapılmıştır (Bahar, 2010). Hitit devletinin gücünün azaldığına işaret kabul edilebilecek olan Kizuvatna-Hitit antlaşması Gasıp krallık devriyle başlayan karışıklıkların küçük devletlerin işine yaradığını göstermektedir. Zidanta yapılan bu antlaşmayla kendi devletine oranla daha küçük ve zayıf olan devletlerle eşit şartlarda antlaşma yapmıştır. Hurriler, Kuzey Suriye den başlayan etkinliklerini Hititlerin lehine Orta Anadolu'ya kadar yaymışlardır. Hurriler, Mitannilerle birleşerek Hititler üzerindeki etkinliklerini hem siyasi hem de kültürel olarak devam ettirmişlerdir (Ünal, 2002). Zidanta'nın başa geçtiğinde yaşlanmış ve kısa bir süre krallık etmiş olması gerekir. Dönemine ait faaliyetler hakkında fazla bilgi yoktur. Krallık amacıyla; birincisinde kayınpederi Hantili'ye yardım etmek diğerinde de kendisi başa geçmek için iki defa cinayet işlemiş olan Zidanta'da kendi öz oğlu Ammuna tarafından

öldürülmüştür(Akurgal, 2005). Telepinu fermanı bu olayı şu cümlelerle anlatmıştır. “Zidanta da kral oldu. Tanrılar Pişeni'nin kanının intikamını aldılar. Ona oğlu Ammuna'yı tanrılar düşman ettiler. Babası Zidanta'yı öldürdü”(Alp, 2001). Ammuna; kral olabilmek için öz babası Zidanta'nın hayatına son vermiştir. Ammuna'nın kısa süren saltanatu çeşitli talihsiz olaylarla geçmiştir. Döneminde çıkan bir isyanı bastırmakta başarılı olamamıştır. Aynı zamanda ülkede tarım ve hayvancılıkta gerilemeler yaşanmıştır. Verimsizlik ve kıtlık dönemine işaret eden zorluklar meydana gelmiştir. Kendisi gasıp olarak tahtı ele geçirmiş olmasına rağmen doğal sebeplerden ölmüştür (Hout, 2019). Kral Ammuna zamanında ülkede kıtlık yaşandığı ve şehirlerin ona karşı isyan ettiği böylece ülkenin ekonomik ve iç huzur açısından zor durumda kaldığı anlaşılmaktadır (Kınal, 1991; Memiş, 2010). Ammuna'nın idaresi döneminde Hitit krallığının gerilemesi devam etti. Telepinu her ne kadar bu durumu Tanrının intikamı olarak belirtse de Ülkedeki mahsullerin ve hayvanların telef olmasına sebep olan kuraklık da bunda etkili olmuş olmalıdır. Ayrıca devlet zor duruma düşünce düşman devlet ve topluluklarda bu durumu istismar etmişlerdir. Muhtemelen ülkenin güney ve güney batısında bulunan Galmiya, Arzawiya, Sallapa, Parduwata, Ahula ve Adaniya bölgeleri elden çıkmıştır. Ammuna kral olduktan sonra düşman ülkelerde bozulan Hitit otoritesini yeniden kurabilmek için seferler yapmıştır. “Ammuna Chronicle” olarak bilinen çok parçalı bir metinde bu seferlere dair bilgiler yer almaktadır. Ammuna güneybatıda Arzawa'dan doğuda Fırat'a kadar geniş topraklarda yaptığı seferleriyle krallığın dağılmasını önlemek için büyük bir çaba içine girmiştir. Ancak isyankâr tebaa ve devletler üzerindeki otoritesini yeniden sağlama girişimlerinde başarılı olamamıştır. Adaniya başta olmak üzere Güneydeki toprakların kaybı, Suriye ile Hititlerin bağlarını tamamen kopmasına sebep olmuştur. Hurrilerin güneydoğudan, Kaşkaların kuzeyden akınları Hititleri anavatan dışındaki tebaa bölgelerinin tamamı olmasa da çoğundan mahrum bırakmıştır. Aynı zamanda Hititlerin anavatan toprakları da ciddi tehdit altında kalmıştır (Bryce, 2005).

Ammuna dönemine ait Telepinu fermanı şu bilgileri vermektedir. “Ammuna da kral oldu. Tanrılar babası Zidantanın kanının intikamını aldılar. Onun elinde ekinler, bağlar, sığırlar (ve) koyunlar(iyi ol) madılar..... elinde mahvoldular (?) Ülke ona düşman oldu: H/Zagga, (Ma)tila, Galmiya, Adaniy(a),Arzawiya ülkesi, Sallapa, Parduwata ve Ahhula. Askerleri nereye gitti ise, iyi olarak geri gelmediler” (Alp, 2001). Ammuna'nın kıtlık ve salgın hastalıklarla ve başarısız askeri seferlerle geçen döneminde ülkede iç karışıklıkların arttığı anlaşılmaktadır. Birçok şehir Ammuna'nın krallığı gasp etmesini kabul etmemiş ve ona karşı isyan etmişlerdir.

İsyanı bastırmak için gönderdiği askerlerinin de başarılı olamadan geri döndükleri anlaşılmaktadır.

Babasını öldürerek tahta geçen Ammuna tabii sebeplerle öldü. Gasıp krallar döneminde suikastla öldürülmeyen Krallardan biri Hantili diğeri de Ammuna olmuştur. Ancak her ikisinin de yerine geçmek isteyen taht iddiacıları onların mirasçıları olan oğullarını öldürmüşlerdir. Hantili ve Ammuna'nın saltanatları hakkında bilgi veren Telepinu fermanı onların saltanatlarında üç yönlü felaket olduğunu belirtmiştir. Birincisi Kuraklık nedeniyle ekinlerin olmaması ve hayvanların ölmesi, İkincisi düşmanların istilaları, Üçüncüsü de Ailelerine yapılan suikastlar. Gasıp krallık döneminin krallarının hepsi Hurriler, Arzawalılar ve Kaşkalar'ın saldırılarına karşı mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Hitit krallığının tamamen dağılmasını önlemek için çaba sarf etmişlerdir. Ancak başarıları sınırlı olmuştur. Hattuşili'nin oluşturduğu krallık neredeyse kuruluşundan yüzyıl sonra çökme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Taht hırsıyla hareket eden Huzziya Ammuna'nın oğullarını öldürmüş ve kendisi kral olmuştur (Collins, 2007).

Huzziya, nasıl krallığı elde ettiğini, Telepinu fermanında açıklanmıştır. “Ammuna da tanrı olunca (ölünce), koruma kıtasının başı (“zıpkıncı başı”) Zuru da o günlerde gizlice, oğlu altın mızrak adamı Tahurawaili'yi gönderdi. O Titti'nin ailesini oğullarıyla birlikte öldürdü. Haberci Taruhsuyu da gönderdi; o Hantili'yi oğulları ile birlikte öldürdü. Huzziya Kral oldu” (Alp, 2001). Ammuna'nın ölümüyle ülkede iç karışıklık ve saltanat için cinayetlerin çoğaldığını Telepinu fermanındaki bu ifadelerden anlamak mümkündür. Bu ifadeler Huzziya'nın kral olabilmesi için birden çok cinayetin işlendiğini de göstermektedir.

Yeni kral Huzziya'nın ajanlarına öldürttüğü Titti ve Hantili ve daha sonra öldürme girişiminde bulunduğu ancak başarılı olamadığı Telepinu büyük ihtimalle Ammuna'nın oğullarıydılar. Yeni kral Huzziya ise Ammuna'nın ailesiyle evlilik yoluyla akrabaydı. Huzziya'nın en büyük kız kardeşi Istapariya da, Ammuna'nın oğullarından biri olan Telepinu'nun karısıydı. Bir önceki kralın oğullarının ortadan kaldırılması Huzziya'nın kral olarak yönetimde kalabilmesi ve tahtını güven altına almasına vesile olacaktır. Bu amaçla Huzziya Titti ve Hantiliden sonra hayatta kalan ve aynı zamanda eniştesi olan Telepinu içinde suikast planı hazırlamıştır. Ancak Telepinu kendisine kurulan komplo planını ortaya çıkarmış ve cinayete kurban gitmekten kurtulmuştur. Hitit meclisinin de desteğiyle Huzziya'nın yerine Kral olmuştur. Telepinu Meclisin yargı kararına rağmen Huzziya ve adamlarını hemen

öldürmeyip sürgüne göndermiştir. Huzziya ve beşkardeşini sürgün eden Telepinu tahta geçmek için yaygınlaşan kan dökülmesi olaylarına son vermek istemiştir (Bryce, 2005).

Gasıp karalık döneminin son kralı olarak Telepinu başa geçmiştir. Telepinu kendinden önceki kralın kendisini ve ailesini öldürteceğini fark ederek durumu Panku meclisine taşımış meclis yargılamasında Huzziya için İdam kararı vermiştir. Ancak Telepinu Huzziya ve ailesinin öldürülmek yerine sürgün edilmesinin daha uygun bir yöntem olduğunu belirtmiştir. Onların sürgünde gözetim altında tutulmaları gerektiğini meclisi de ikna ederek krallığı gasp ve cinayet yoluyla almadığını göstermek istemiştir. Kendi yazdırdığı fermanında “onlar bana kötü davrandılar. Ben onlara kötü davranmayacağım” şeklinde ifade ile sürgün gerçekleştirilmiştir. Ancak sürgün edildikleri yerde Huzziya ve oğullarının yine Telepinu’nun krallığı döneminde öldürüldükleri anlaşılmaktadır. Onları öldüren görevlilerin Panku denilen Hitit asiller meclisi idamla cezalandırılmasına karar vermiştir. Ancak Kral Telepinu bunu da uygulamayarak onları affetmiştir. Fermanında “ben Kral onları çiftçi yaptım ve bundan böyle onların omzundan silahlarını aldım ve onlara sorumluluk verdim” diye belirtmiştir. Sadece askerlik görevlerine son vererek çiftçi olarak görevlendirmiştir (Koç, 2006; Şahin, 2023). Bu faaliyetler ve cinayetlerden kral her ne kadar kendisi haberdar değilim dese de katillerin devlet görevlileri olması ve bizzat kral tarafından korunmaları ve affedilmeleri Telepinu’nun da selefleri gibi gasıp olduğunu göstermektedir.

Telepinu döneminde de Hurrilerin özellikle Kizuvatna krallığının Hititler karşısındaki etkinliği devam etmiştir. Çünkü Telepinu Kizuvatna kralıyla eşitlik ilkesine dayanan bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmanın Akkadça ve Hititçe çevirilerinden bazı bölümler okunabilmiştir. İki devlet arasında mülteci iadesi, elçilerin durumu sınır bölgelerindeki göçebeler, iki taraf için oluşacak suikast ve komploların karşılıklı haber verilmesi, hırsızlık ve adam öldürmelerde ödenecek kefaretlar, istek üzerine tarafların birbirine asker yardımı yapmaları gibi çok geniş konularda antlaşma yapılmıştır (Ünal, 2002). Telepinu, tahta geçtikten sonra devletin iç işlerini düzenlemiş ve karışıklıkları önlemek için tedbirler almıştır. Dış politika da ise I. Hattuşili ve I. Murşili’nin takip ettiği politikayı devam ettirmiştir. Telipinu, önce Çukurova’da etkin olan Kizzuwatna Devleti ile antlaşma yaparak Suriye’ye geçişi kolaylaştırmak istemiştir. Antlaşma Akkad dili ve Hitit dilinde olmak üzere iki dilde yazılmıştır. Buna göre Hitit kralı Telipinu ile Kizzuwatna kralı İşputahşu iki devletin eşitliği üzerine antlaşmışlardır (Pelvanoğlu, 2022).

Hitit tahtına geçen Telepinu Güneydoğu Anadolu üzerine seferler yaparak Maraşantiya vadisini yeniden Hitit hâkimiyetine almıştır. Telipinu Kuzey Suriye politikasında değişiklik yapmak

zorunda kalmıştır. İç karışıklıklar dolayısıyla savunmacı bir anlayışı kabul etmiştir. Kendinden önceki krallar döneminde saldırı ve seferlerle Kuzey Suriye’de etkin olan Hititler gasıp karalık döneminin olumsuz etkileri dolayısıyla barış antlaşmaları yaparak varlıklarını korumayı amaçlamışlardır. Hurrilerce kurulan Kizzuwatna Krallığı ile yapılan anlaşmalar bu devletin Hititler için tampon devlet görevi üstlenmesine vesile olmuştur(Dedeoğlu, Temur, 2020). Gasıp krallık döneminin Hititler için en büyük kaybı krallığın ve ülkenin küçülmesi, düşmanları için kolayca yenilgiye uğratılacak kadar zayıf bir av haline gelmesidir. Gasıp kralların sonuncusu olan Telepinu başa geçtiğinde devletin sınırları Başkent Hattuşa ve çevresindeki çok küçük bir alana sıkışmıştı. Telepinu kaybedilen toprakları geri almak için büyük bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Telepinu Kralların birbirine yaptıkları katil olaylarının sonucu olarak düşmanların ülke topraklarını alması ve sınırların küçülmesinin sebepleri arasında tanrıların onları cezalandırdığını belirtmiştir. Ülkede yaşanan kuraklık, kıtlık ve düşman işgallerinin tanrıların cezalandırması olarak nitelemektedir (Bryce, 2003). Fermanda Hantili dönemi için “Tanrılar Murşili’nin kanının intikamını aldılar”. Zidanta dönemine ait “Tanrılar Pişenin kanının intikamını aldılar. Ona oğlu Ammuna’yı tanrılar düşman ettiler. Babası Zidanta’yı öldürdü”. Ammuna için “Tanrılar babası Zidanta’nın kanının intikamını aldılar. Onun elinde ekinler, bağlar, sığırlar(ve) koyunlar (iyi ol) madılar...elinde mahvoldular” (Alp, 2001). Şeklinde ifadelerle yapılan kötülük ve haksız kral olmanın cezasını tanrılar vermektedir anlayışının Hititlerde kabul gördüğü vurgulanmıştır.

Hitit devletinde Kral ve aile üyelerine karşı işlenen cinayetlerde öldüren kişiler krallığı ele geçirmişlerdir. Hitit tarihinde uzun dönem süren cinayetlerde bizzat cinayeti işleyen kişiler kral oldukları için yargılama ve ceza verme işleri kanunda öngörüldüğü haliyle uygulanamamıştır. Ceza verme işi Hitit tanrılarına havale edilmiş görünmektedir. Tanrılarda meşru yoldan iktidara gelmeyen Kralları ya bir başkasının eliyle öldürmüş ya da öz oğullarını onlara düşman yaparak öldürmüştür. Aynı zamanda gasıp krallar döneminde meydana gelen kıtlık salgın hastalık ve ekonomik sıkıntılar bile tanrıların cezalandırması ve intikam alması olarak kabul edilmiştir (Reyhan, 2014).

Sonuç

Hititler Anadolu'nun eski çağ tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hitit tarihi günümüze kadar ulaşan yazılı ve yazısız belgeler ve kültürel kalıntılar sayesinde aydınlatılmıştır. Hititlerden kalan kültürel kalıntılar Anadolu'nun zenginliklerine büyük katkı sağlamaktadır. Hitit tarihi içinde araştırma konusu olarak seçtiğimiz "Gasıp Krallık Devri" yaklaşık yüz yıla yakın zaman dilimini içine almaktadır. Bu devrin başlangıç ve bitiş tarihleri henüz bir netlik kazanmamıştır. Tarihçiler ve araştırmacılar arasında görüş farklılıkları devam etmektedir. Tarihçilerin incelediğimiz eserleri içinde verilen tarihler 50 yıl ile 100 yıl arasında görülmektedir. Biz de yaklaşık olarak M.Ö. 1595-1590 yıllarında başlatılmakta olan ve 1525 yılında Telepinu'nun krallığa geçmesine kadar olan dönemin kabul edilmesi gerektiğini önermekteyiz. Hitit tarihinin henüz başlarında yaşanan bu dönemin etkileri ve sonuçları bakımından araştırmaya değer bulunmuştur. Hititlerde veraset usulünün henüz netleşmediği bir dönemde krallığın el değiştirmesi kanlı olaylar sonucu olmuştur. Kral olabilmek için acımasız cinayetlerin işlenmesi hem hukuki hem de insani değerler açısından kabul edilmesi mümkün olmayan olaylardır. Bu cinayetler sadece kral ailesini etkilemekle kalmamış bütün ülkeyi ve hatta komşu kavimleri de ilgilendirmiştir. Ülke içinde çıkan iç çatışmaların artmasına, şehirlerin isyan etmesine vesile olmuştur. Aynı zamanda gasıp olan kralın meşruiyetini kabul etmeyen şehir beyleri ve vasal krallar dış düşmana karşı yapılan seferlere destek vermeyerek tepkilerini göstermişlerdir. Hitit askerleri de yeterince destek ve gayret göstermemiş olacaklar ki sefere çıkan krallar genelde yenilgilerle dönmüşlerdir. Devlet bu dönemde mütemadiyen toprak kayıpları yaşamış ve sınırları küçülmüştür. I. Murşili zamanında ele geçirilen Kuzey Suriye hâkimiyeti tamamen kaybedilmiştir. Hatta Adana ve çevresinin Hurri asıllı Kizuwatnalılar tarafından alınması Suriye ile yol bağlantılarını da kesmiştir. Hitit toprakları devletin asıl merkezi olan Kızılırmak kavsi içindeki topraklarından ibaret kalmıştır. Buraların dahi Kuzeyden Kaşka, Güney ve Güneydoğudan Hurri kavimlerinin tehdidine maruz kaldığı anlaşılmıştır. Bu tehdit karşısında alınan tedbirler arasında askeri seferler başarılı olamayınca şehirlerin etrafı surlarla çevrilmiştir. Bugün tamamı ortaya çıkarılan başken Hattuşa şehrinin surlarının da bu dönemde yapıldığı kabul edilmektedir. Dikkat çeken bir diğer hususta bir önceki krala karşı cinayet suçu işleyenlerin cezalarının tanrılara atfedilmeleridir. Ancak etme bulma dünyası diyebileceğimiz ibretlik olaylar sonucu tanrıların suçluları cezalandırdığı anlaşılmaktadır. Tanrıların cezaı sadece suçu işleyene değil bütün ülkeye de verdiği kabul edilmiştir. Tanrıların cezaları arasında; düşmanların galip gelmesi ve toprak kayıpları, kuraklık,

kıtlık, salgın hastalıklar bütün ülkeyi ve toplumu ilgilendirenlerdir. Sadece cinayet işleyen krallara verildiği düşünülen cezalar ise bizzat kendi aile bireylerinin düşman eline düşerek öldürülmesi, Kral iddiacılarının onları çocuklarını ve mirasçılarını öldürmeleri ve bizzat kralları öldürmeleri olarak sayılmıştır. Ve bütün bu olaylar “Tanrılar ... kanının hesabını sordular” şeklinde yorumlanmıştır. Tanrıların verdiği düşünülen ibretlik cezalar arasında en dikkat çekenlerden birisi gasıp olan kralın bizzat kendi oğlunun ona düşman edilerek öldürtülmesi olsa gerekir.

Gasıp krallık devri Hititlerin eski devlet zamanına denk gelmektedir. Bu döneme ait olan kanunlara göre cinayet işlemenin cezası ağır suçtur. Özellikle Tanrılara ve krallara karşı işlenen suçlar ölümlü cezalandırılır hatta bu suçu işleyenlerin aileleri de cezalandırılırdı. Gasıp Krallık devrinde cinayet sonucu kralı öldürenin onun yerine geçmiş olması dolayısıyla suçluyu cezalandırmak mümkün olmamıştır. Cinayet işleyen kral olduğunda ceza hukuka uygun kabul edilmiş olmalıdır. Çünkü kralların ve aile üyelerinin yargılandığı yüksek mahkemenin başkanı kralın kendisidir.

Kaynaklar

- Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları.
- Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları.
- Astour, M. C. (1989). *Hittite History And Absolute Chronology of The Bronz Age*. Paul Aströms Förlag Partille Sweden.
- Bahar, H. (2010). *Eski Çağ Uygarlıkları*. Kömen Yayınları.
- Bryce, T. (2005). *The Kingdom Of The Hittites*. Oxford university Press.
- Bryce, T. (2003). *Hitit dünyasında Yaşam ve Toplum*. (Çev. Müfit Günay). Dost Kitabevi.
- Collins, B. J. (2007). *The Hittites and Their World*. Society of Biblical Literature.
- De, M. S. (2006). *Hititler* (Çev. Erendiz Özbayoğlu). Dost kitabevi.
- Dedeoğlu, F., Temur, B. (2020). Hitit Devletinin Krallık Dönemi Kuzey Suriye Politikası. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 11 (1), 88-97.
- Doğan, A. M. (2020). *Anadolu'nun İlk İmparatorluğu: Hititler, Eski Anadolu Tarihi*, (Edit. Kemalettin Köroğlu). T.C. Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Fakültesi Yayını.
- Erbaşı, F. S., Gezmez, A. (2023). Hitit Eski Krallık Döneminde Suriye Politikası ve Mısır ile İlişkiler. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11 (34), 172- 193.
- İslam, F. (2021). *Hititlerde Tahta Çıkış: Usuller, Mücadeleler, Uygulamalar* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıç, Y., Duymuş, H. H. (2007). Hititlerde Kadın ve Siyaset. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26, 85-99.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Klock-Fontaille, İ. (2005). *Hititler* (Türkçesi. Nuriye Yiğitler). Dost kitabevi.
- Koç, İ. (2006). *Hititler*. ODTÜ yayıncılık.
- Koç, İ. (2022). Eski Hitit Kralı Telepinu, Dönemi ve Fermanı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi KAREFAD*, 10(1), 83-98.

Macquen, J. G. (2009). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (Çev. Esra Davutoğlu). Arkadaş Yayınevi.

Masalıcı Şahin, G. (Mart 2023). Some Observations on the Exiled Members of the Royal Family during the Old Hittite Period. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 676-692.

Memiş, E. (1994). Hitit Devletlerinin Batı Anadolu Politikası. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 367-375.

Memiş, E. (2010). *Eski Çağ Türkiye Tarihi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Pelvanoğlu, T. (2022). M.Ö. İkinci bin yılda Yazılı Belgelere Göre Kizzuwatna Krallığı'nın Tarihi. *XVIII. Türk Tarih Kongresi/Kongreye Sunulan Bildiriler XI. Ankara 1-5 Eylül 2018 –* (Haz. N. Semiha– Ö. Muhammed). T.T.K. Yayınları, 381- 402.

Reyhan, E. (2014). Hitit Toplumunda Öldürme Eylemi Üzerine Bir İnceleme. *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 15-17 Eylül, 69-99.

Soysal, O. (1995). III. Hattusili Büyük Metni Bir Hitit Belgesini Tanımlama Denemesi. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri (ArAn)*, 1 (1), 137 -150.

Turgut, Y. (1996). Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18 (29), 233-245.

Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Van, den Hout, Theo, P. J. (2019). Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi. N. Tekdemir (Edit.), (Haz. M.D.Alpaslan-M. Alpaslan), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, 11-29. https://www.yapikredi yayinlari. com.tr /dosyalar/2019/04/hititler_tarih-boyu_baski_PDF-tadimlik.pdf

Yıldırım, E. (2020). Hititlerdeki Tahta Geçiş Sisteminin Çağdaş Olan Mısır Krallığı ile Kıyaslanması. *History Studies*, 12 (5), 2299-2317.

Yiğit, T. (2003). Hitit Krallığında Veliadın Belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34, 141-147.